

תוכן העניינים

ט	פתח דבר
1	מבוא
5	לאומיות ומקומות קדושים
8	שאלת המחקר וגישתו
10	מצב המחקר ומבנה הספר
15	רקע היסטורי: הכותל המערבי כמקום קדוש לאורך הדורות
	התפתחות הכותל המערבי כמקום קדוש במהלך
16	ההיסטוריה המוקדמת של ירושלים
	הכותל המערבי מראשית המאה התשע עשרה ועד
20	מלחמת ששת הימים (1967–1799)
	פרק ראשון: "הילכו שניים יחדיו?": ארכיאולוגיה
47	וקדושה בכותל המערבי
49	הריסת שכונת המוגרבים ויצירת רחבת הכותל
	הריסת בתי רובע אבו-סעוד וחשיפת חלקו הדרומי
56	של הכותל המערבי
	"חפירות הכותל": ארכיאולוגיה בסמוך לפינה הדרום-מערבית
64	של הר הבית
	פעילות משרד הדתות מצפון לרחבת הכותל המערבי
81	וחציבת מנהרת הכותל

	פרק שני: פוליטיקה של תכנון מקום קדוש: תוכנית ספדיה
98	לרחבת הכותל המערבי
99	הכשרת הרחבה הזמנית של הכותל המערבי
106	תוכניות ראשוניות לרחבת הכותל המערבי
126	חילוקי דעות סביב תוכנית ספדיה לרחבת הכותל המערבי
134	ועדת שמרון ומסקנותיה בנוגע לתוכנית ספדיה
139	פרק שלישי: בין דת למדינה: הכותל המערבי כסמל לאומי
141	מי אחראי על הכותל המערבי?
144	מקום קדוש או אתר היסטורי-לאומי?
148	צה"ל והכותל המערבי
152	רחבת הכותל המערבי ככיכר לאומית
	פרק רביעי: המאבק על זכות התפילה בכותל המערבי:
162	נשות הכותל, רפורמים וקונסרבטיבים
164	המאבק סביב המחיצה
173	ניסיון התנועה הרפורמית להתפלל מול הכותל המערבי
	מאבק נשות הכותל, הקונסרבטיבים והרפורמים על זכות
189	התפילה ברחבת הכותל המערבי
202	קביעת "קשת רובינסון" כאתר תפילה חלופי
213	סיכום ומסקנות: עבר, הווה ועתיד ברחבת הכותל המערבי
215	עבר והווה ברחבת הכותל המערבי
218	איך צריכה להיראות רחבת הכותל המערבי?
220	דת מול לאום
222	למי שייך הכותל המערבי?
224	עבר, הווה ועתיד השזורים יחדיו
227	רשימת מקורות
246	רשימת האיורים
249	מפתח

פתח דבר

מעמד הכותל המערבי והכמיהה אליו החלו מקבלים משמעות מעשית ופוליטית ראשונה במעלה לעם היהודי לאחר מלחמת ששת הימים, עת לראשונה בתולדותיו הפכו הקיר המקודש והרחבה שלרגליו לאתר בשליטה יהודית ובריבונות ישראלית. משנת 1967 נדרשו מדינת ישראל ויהודי הארץ והעולם להתייחס לאתר זה למעשה ולא רק להלכה או במחשבה רוחנית, כמו שהיה הדבר במשך דורות רבים.

בהיסטוריה היהודית היו חורבן ירושלים בשנת 70 לסה"נ והריסת בית המקדש השני משבר של ממש. החרבת המוקד הדתי הבולט והמרכזי של יהודי ארץ ישראל והתפוצות חייב את העולם היהודי להתאים את עצמו למציאות החדשה של היעדר מקום עלייה לרגל מאחד. בהדרגה החליפו יהודי ארץ ישראל והתפוצות עלייה לרגל, הקרבת קורבנות והבאת ביכורים ומעשרות בתפילה, בצום ובתענית. ירושלים, שהשלטון הרומי אסר הגעת יהודים אליה ומגורים שלהם בה, הייתה בהדרגה למושא געגועים מרוחק. את העלייה לרגל בפועל אל העיר החליפו תפילות לבניית בית המקדש מחדש. במהלך הדורות התעצב הר הבית, שבו נבנו במאה השביעית והשמינית מבני קודש מוסלמיים, כמושא לגעגועים ותפילות. במאות השנים הבאות החלו היהודים לייחס לכותל המערבי ערך דתי חשוב, מעין תחליף לבית המקדש ולהר הבית, שלעת עתה לא היה אפשר לקומם מהריסותיהם. בעקבות מלחמת ששת הימים הפך הכותל המערבי למקום הקדוש החשוב והמרכזי ביותר ליהודי מדינת ישראל והתפוצות. חשיבות זו נבעה לא רק מן ההיסטוריה היהודית המורכבת הקשורה בו, אלא גם בשל המקום הבולט שהוא החל לתפוס בשיח היהודי והישראלי. ירושלים והעיר העתיקה בכלל והכותל המערבי בפרט קיבלו מקום מרכזי ביותר באקטואליה הישראלית ובפוליטיקה המקומית ונעשו חלק מחיי היום-יום של ישראלים ויהודים רבים.

שינוי דרמטי זה בתולדות המקום הוא נושא ספר זה. הספר מתאר ומנתח את התפתחות הכותל המערבי ואת התמורה שחלה בסמליות בחיי מדינת ישראל והעולם היהודי. אנחנו מתמקדים בפרק הזמן שבין מלחמת ששת הימים בשנת 1967 ובין שנת 2000, שאז, לראשונה בתולדות המקום, התקבלה החלטה להקצות את אזור "קשת רובינסון" (הנמצא בחלק הדרומי של הכותל המערבי) לאתר התפילה של הזרמים הלא אורתודוקסיים ביהדות. הכיכר הגדולה שהוקמה בקדמת הכותל המערבי לאחר מלחמת ששת הימים יכלה להכיל רבבות מבקרים ומתפללים וקיבלה משמעות מרחיקת לכת. לא עוד סמטה צרה ומפולשת כבעבר, אלא כיכר רחבת ידיים המזמינה את כל בית ישראל לבקר ולהתפלל בה, כמו שעשו עשרות אלפים של מבקרים מיד לאחר המלחמה. רחבה זו היא שאפשרה להשקיף אל הקיר המקודש ולהקנות לו משמעות של מונומנט וסמל לאומי ראשון במעלה. מעתה לא היה זה רק שריד דתי של בית המקדש שעמד שם בעבר, אלא גם "מונומנט ישראלי", אתר היסטורי-דתי ולאומי סימבולי ממדרגה ראשונה.

עד היום לא נכתב כל ספר הבוחן ומסכם את תהליכי השינוי המרחביים שחלו באזור הכותל משנת 1967 ועד שנת 2000. ספרנו בא למלא חלל זה ולבחון בחינה ביקורתית את השלבים ואת התהליכים העיקריים בתהליך פיתוחה ועיצובה של רחבת הכותל המערבי כסמל יהודי וישראלי בזמן הזה.

שינוי, כותבי הספר, נולדנו בירושלים ולמדנו גיאוגרפיה היסטורית במחלקה לגיאוגרפיה באוניברסיטה העברית. זה שנים רבות אנו חוקרים את ירושלים מזוויות שונות, ובין היתר פרסמנו מחקרים העוסקים במקומות הקדושים בארץ ישראל ובמעמדם המיוחד בהתפתחותה של הארץ. מתוך שעמדנו על חשיבותו המרכזית של הכותל המערבי בתהליך התפתחותה של העיר, בעיקר בעת החדשה, חברנו למחקר משותף על התפתחותו של אתר הכותל המערבי ובחינת מעמדו בחברה הישראלית בתקופה הנזכרת.

לאורך שנות המחקר על הכותל המערבי פקדנו ספריות וארכיונים רבים שבהם מצאנו מסמכים וחומר היסטורי רב ערך אשר העשיר רבות את ידיעותינו. אנו מודים מאד לעובדים המסורים של מוסדות חשובים אלו שבלעדיהם ספר זה לא היה נכתב.

תודה מיוחדת שלוחה למורנו פרופ' יהושע בן-אריה. יהושע מלווה אותנו בדרכנו האקדמית מאז ראשית לימודנו במחלקה לגיאוגרפיה באוניברסיטה העברית. עצותיו, תבונתו ותמיכתו ארוכת השנים עזרו לנו רבות גם במהלך כתיבת ספר זה. תודתנו נתונה גם לפרופ' ריכב (בוני) רובין, שתמך ועודד את ההוצאה לאור של ספר זה וכן לפרופ' מייק טרנר אשר סייע בידנו בהכרת נככי התכנון והביצוע של מפעלי הבנייה של רחבת הכותל. ד"ר עינת רמון וענת הופמן סייעו בידנו בביאור מספר סוגיות הנוגעות במעמדן של הנשים ושל התנועות הלא-אורתודוקסיות ברחבת הכותל המערבי.

אנו מודים מאד לקרנות שסייעו בידנו ותמכו ביד נדיבה בהוצאה לאור של הספר: מרכז ארגוב; קרן מכון ריבלין לתולדות ארץ-ישראל ויישובה; הקתדרה על שם הרב שמשון רפאל הירש לחקר תנועת תורה עם דרך ארץ, וקרן סגן נשיא למחקר – כולם באוניברסיטת בר-אילן. כמו כן נתונה התודה לקרן המחקר של מכון שכטר. הוצאת מאגנס, והעומד בראשה יהונתן נדב קיבלו עליהם לפרסם את הספר ואנו מודים להם על כך מעומק הלב.

תודה מיוחדת נתונה למשפחותינו האהובות, אשר סבלנותם הרבה אפשרה לנו לקדם ולהשלים את ההוצאה לאור של הספר.